

FITRAT- SHARQ ADABIYOTI TADQIQOTCHISI

Saodat Fayziyeva

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.028>

Annotatsiya: Ushbu maqolada jadid adabiyotining yirik namoyondasi Abdurauf Fitratning adabiyotshunoslik asarlaridagi Sharq adabiyoti masalalari, ularga olimning qanday rakursda baho bergani va mulohazalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: jadid adabiyotshunosligi, Navoiy, Fitrat, chig'atoy adabiyoti, Yassaviy, Bedil.

ФИТРАТ – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ВОСТОЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Саодат Файзиевой,

Докторант Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои. электронная почта: saodatfayziyeva@gmail.com

Аннотация: В данной статье с точки зрения ученого и его комментариев анализируются вопросы восточной литературы в творчестве Абдурауфа Фитрата, крупного представителя современной литературы.

Ключевые слова: жадидское литературоведение, Навои, Фитрат, Чигатайская литература, Яссави, Бедил.

FITRAT - RESEARCHER OF EASTERN LITERATURE

Doctoral student of Saodat Fayziyeva

Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature

Annotation: In this article, the issues of Eastern literature in the literary works of Abdurauf Fitrat, a major exponent of modern literature, are analyzed from the perspective of the scientist and his comments.

Key words: jadid literary studies, Navoi, Fitrat, Chigatai literature, Yassavi, Bedil.

XX asr boshlaridagi jahon adabiyotshunosligida jiddiy o'zgarishlar yuzaga kelishni boshladi, chunki endi adabiyot ilmi bir milliy madaniyat doirasidan umumjahon tajribasini o'zida jamlagan estetik tafakkur yig'indisi darajasiga ko'tarildi. O'zbek adabiyoti tarixida bu paytda ma'rifatchilik adabiyotining mantiqiy davomi bo'lgan, shu bilan birga mutlaqo boshqa o'zanni boshlagan jadid adabiyoti davri edi. Jadid adabiyoti davri o'zbek milliy adabiyoti uchun ilk tamal toshini qo'ygan davr bo'ldi. Sababi, aynan mana shu bosqichda adabiyotshunoslik bilan shug'ullangan adabiyot vakillarining qarashlarida asarlarni tom ma'noda ilmiy darajada tadqiq qiladigan, mavjud voqelikka faqat shaxsiy fikr bildirish orqali emas, balki jahon adabiyotshunosligi tamoyillaridan, nazariyalardan kelib chiqib baho beradigan tanqidchilar shakllandi. Abdurauf Fitrat mana shu adabiyotshunoslarning eng old qatoridan joy olgan jadid namoyondalaridan biri edi. U o'z asarlarida jahon adabiyoti qoliplaridan foydalanishga, o'zbek adabiyotining nufuzini ko'tarishga harakat qilib yashagan.

Fitratning adabiyotshunoslik olamidagi faoliyatining boshlanishi, kamolotga yetish davri ham xuddi badiiy ijodni boshlagan davri singari favqulodda qarama-qarshi kuchlar ayni avjiga chiqqan, bir-birini inkor etadigan nuqtayi nazarlar yaqqol ko'zga tashlanadigan murakkab bir davrga to'g'ri keldi. Adabiy tashkilotlarning o'zaro kurashlari yetmaganiday, ularning a'zolari o'rtasida ham ko'z ilg'amas mayda masalalar yuzasidan turli bahs-munozaralar kuchaygan sari milliy matbuot sahifalarida turli mavzularda adabiy bahslar, nazariy mulohazalar ko'paygandan

ko'paydi. Fitratning adabiyotshunos sifatidagi faoliyatiga nazar tashlar ekanmiz, u nafaqat hali prinsiplari to'liq shakllanmagan adabiyot nazariyasi uchun, balki adabiyot tarixi va manbashunoslik sohalari uchun ham ancha mashaqqatli mehnat qilganini ko'ramiz.

Fitratning adabiyotshunoslik bo'yicha yozilgan asarlari ichida ayniqsa, Sharq adabiyoti masalalari muhim o'rin egallaydi. G'arbdagi adabiy jarayondan farqli o'laroq bizda hali ijodkor biografiyasini yaratishunsurlari to'liq shakllanmagan, qaysi asar kimga tegishli ekanligining o'zi ham yillab bahslarga sabab bo'ladigan bir paytda Fitrat adabiyot ixlosmandlarini bir necha Sharq adabiyoti vakillarining shaxsiyati va asarlari bibliografiyasi bilan yaqindan tanishtirdi. Uning Sharq adabiyoti bilan bog'liq tadqiqotlari sirasiga "Mirza Bedil" (Tong. 1920), "Qutadg'u bilig" (1925), "Navoiyning forsiy shoirligi va uning forsiy devoni to'g'risida" ("Maorif va o'qitg'uvchi" jurnali 1926-yil, 12-son), "Eng eski turk adabiyoti namunalari" (1927), "Ahmad Yassaviy" ("Maorif va o'qitg'uchi" jurnali, 1927), "O'zbek shoiri Turdi" ("Maorif va o'qitg'uchi" jurnali, 1928), "Yassaviy maktabi shoirlari to'g'risida" ("Maorif va o'qitg'uchi" jurnali, 1928), "Hibbat ul-haqoyiq" ("Maorif va o'qitg'uchi" jurnali, 1928), "Muhammad Solih" (Alanga. 1929), "XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotiga umumiy bir qarash" (Alanga. 1929), "Farhod va Shirin" dostoni to'g'risida" (Alanga. 1930), "Mashrab" (1930) kabi maqola, qo'llanma va darsliklarini misol keltirish mumkin.

Fitratning Bedil mavzusiga qo'l urishi XX asrning 10- yillariga to'g'ri keladi, chunki jadidchilikning zamirida, ayniqsa, Buxoro jadidlarining falsafiy qarashlariga ma'lum ma'noda Bedil falsafasi asos bo'lgandir. Shunga qaramay, Fitratning bu mavzudagi maxsus asari 1920-yil "Mirza Bedil" nomli maqola sifatida "Tong" jurnalida (2- son) e'lon qilingan. Bu maqola keyinchalik kattaroq tadqiqotning yaratilishiga asos bo'lgan: Fitrat Moskvada ekan, Bedil ijodi bilan bog'liq yangi manbalarni ko'rish natijasida badiha usulida yozilgan "Bedil (Bir majlisda)" asari tug'ildi. U Nazir To'raqulov so'zboshisi bilan ("Darvesh" imzosi ostida) Moskvada, Millat ishlari Komissarligi qoshidagi markaziy "Sharq" nashriyoti tomonidan arab yozuvida 1923- yilda chop etilgan.

Mumtoz adabiyotning falsafaga bog'langan nuqtasi aynan Bedil ijodida ko'zga tashlanishini Fitrat alohida ta'kidlaydi. Aynan mana shu maqola keyinchalik shu mavzuda yozilgan boshqa maqolalarga, xususan, Miyon Buzruk Solihovning "Bedil" tadqiqotiga asos bo'lgan, deyishimiz mumkin.

Ilm olamida Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarining ikki nusxasi (Qohira, Vena nusxalari) mavjud edi. Fitratning sa'y- harakatlari tufayli bu asarning uchinchi nusxasi Namanganda topildi va shu munosabat bilan Fitrat "Qutadg'u bilig" nomli maqola yozadi. Ushbu maqola "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalining 1925- yil 2- sonida chop etilgan. Fitrat bu maqolani yozish bilan cheklanmay, keyinroq birinchilardan bo'lib, o'zining "O'zbek adabiyoti namunalari" (1- jild) majmuasida mana shu buyuk asardan bir necha parchalar e'lon qilgan, uni zamonaviy o'zbek tiliga o'girib, tushunarsiz so'zlar uchun izoh bergan edi.

Maqolada Fitrat avvalo asarning oldingi ikkita nusxasining topilishi haqida ma'lumot beradi. Fitrat topgan nusxani, aslida, eng avval Zaki Validiy ko'rgan edi, ammo u asar nusxasini qo'lga kirita olmagan. Bunga erishgan Fitrat asar nomini "Baxtliklanish bilimi" deb baholagan edi. Bu asarning 3- nusxasi topilishi butun fan olami uchun katta voqea bo'lgan desak, adashmaymiz.

Fitrat qalamiga mansub "Navoiyning forsiy shoirligi i ham uning forsiy devoni to'g'risida" maqolasida, asosan, Navoiyning forsiycha she'rlari va Vadud Mahmudning harakatlari natijasida Muso Saidjonovning shaxsiy kutubxonasidan topilgan shoirning forsiy devoni haqida ma'lumot beriladi. Lekin Fitrat chuqur tekshiruvlar natijasida Foni taxallusi bilan tartib berilgan bu devon Navoiyga tegishli emasligini aniqlaydi. Shuningdek, maqolada olim Navoiyning fors tilida yozgan she'rlari olti ming baytdan iborat ekanligini ham ta'kidlab o'tadi.

Fitrat 1927- yil "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalining 6-7-8- sonlarida hamda 1928- yil 5-6- sonlarida o'zining "Ahmad Yassaviy" va "Yassaviy maktabi shoirlari to'g'risida tekshirishlar"

maqolalarini e'lon qilgan. Abdurauf Fitrat ilk maqolasining muqaddimasida “O‘zbek adabiyoti tarixini yozib turg‘onim munosabati bilan Ahmad Yassaviy bilan ancha mashg‘ul bo‘lushg‘a to‘g‘ri keldi...”- deb yozadi. Olimning ushbu so‘zlaridan ham ma‘lum bo‘lmoqdaki, bu ikki maqola uning bir necha yillik izlanishlari, fikr- o‘ylarining mahsuli bo‘lgan.

Fitrat o‘z maqolasida “Ahmad Yassaviy to‘g‘risida matbuotimizda bir- ikki yo‘la gaplar bo‘lub o‘tkan edi” deb yozadi. Fitrat bu gapi bilan XX asr boshida matbuotda e‘lon qilingan rus olimlari N. Mallitskiy, N. Veselovskiy, N. Likoshin, A. Semenov, A. Garritskiy; tatar ziyolilari Oltiaskar Kalinin, Ahmad Sardor va Abdurahmon Sa‘diy kabilarning maqolalarini nazarda tutgan.

Fitrat yuqoridagi maqolalarning ko‘piga tanqidiy ko‘z bilan qaragan: “Ular quruq maxtachlar ham anchagina falsafalardan to‘ldirilg‘an; shuning uchun Ahmad Yassaviyning hikmatlarini bo‘lg‘oni kabi tasvir qilib berish xizmatidan ojiz maqolalar edi”, deganda u bir jihatdan haqli edi. Chunki bu maqolalarning aksari u yoki bu munosabat bilan yozilgan bo‘lib, Ahmad Yassaviy hikmatlarining ma‘no- mohiyati va muallifning tarixiy xizmatlarini to‘la ochib bera olish qudratiga ega emas edi.

“Ahmad Yassaviy” maqolasidan ma‘lum bo‘lishicha, Abdurauf Fitrat tasavvuf ta‘limoti va uning tarixi, Yassaviy yashagan davr, ijtimoiy, ma‘naviy muhit, ulug‘ pirning hayot sahifalari, oilasi, bolaligi, ilm tahsili, yassaviylik tariqatiga asos solishi, “Devoni Hikmat” tarixi, hikmatlarning ma‘no- mohiyati, adabiy qimmat, yassaviylikning ta‘siri, mafkurasi, Ahmad Yassaviyda tasavvuf darajasi kabi masalalarni chuqur o‘rganib chiqqan va bular xususida yangi fikr- qarashlarini bayon etgan. Maqolasini tasavvufga doir umumiy bir kirish bilan boshlar ekan, olim tasavvuf maslagining yuzaga kelishini mustamlakachilarning mahkumlarga qilgan adolatsizliklaridan kelib chiqqan “aksi ta‘sir” bilan bog‘laydi.

Tasavvufning amaliy ko‘rinishi bo‘lgan tariqatlar har birmintaqaning jug‘rofiy va ijtimoiy shart- sharoiti, an‘ana va urf- odatlariga ko‘ra moslashdi va rivoj topdi. Shular qatori Ahmad Yassaviy ham o‘z ona vatanida turkiy xalqlar orasida birinchi bo‘lib yassaviylik tariqatiga asos soldi.

Fitratning mazkur maqolalarini tadqiq etgan U. Jo‘raqulov olimning yuqoridagi fikrlariga shunday qo‘shimcha qiladi: “Bunga (Fitratning fikriga) qo‘shimcha qilib shuni aytish mumkinki, tasavvuf nafaqat din nomidan qilingan adolatsizliklar natijasida, balki Ollohga va uning rasuliga bo‘lgan chuqur muhabbat tufayli paydo bo‘ldi, rivojlandi”.

Fitrat Ahmad Yassaviyni Xalloy, Bedil kabi “yuqori bosqichdag‘i mutasavviflar” darajasidan emas, balki “zohid” darajasidagi mutasavviflardan sanaydi. Bunga esa Bedil va Hindiy kabi shoirlarning shathiyot turidagi majoziy she‘rlarini, Xalloyning dorga osilish voqeasini misol keltiradi hamda bunday vajd so‘zlarning Ahmad Yassaviyda uchramasligini, uning “so‘fiylar kabi ta‘vilga yondashmasligini, Islomda bo‘lg‘on narsalarning hammasini bo‘lg‘on kabi qabul qilishini” asos qilib ko‘rsatadi. Olim Nodirxon Hasanning fikricha, Fitratning bunday xulosalar chiqarishiga uning sho‘ro mafkurasi bilan murosaga borganligi sabab bo‘lgan.

Fitratning “Yassaviylik tariqatining tarixiy shakllanish va tarqalish jarayonlariga doir kuzatishlari ham diqqatga loyiqdir. Fitratning “Yassaviy maktabi shoirlari to‘g‘risida tekshirishlar” nomli ikkinchi maqolasi ham yassaviyshunoslikda alohida ahamiyatga molik bir tadqiqotdir. Olim bu maqolasini O‘rta Osiyo turkiy adabiyotining so‘nggi maktablari orasida juda nufuzli, katta o‘rin tutib kelganligini, bu maktab asrlar mobaynida turkiy xalqlar orasida xonaqoh- ibodat adabiyoti sifatida rivoj topib, davom etganligini qayd etish bilan boshlaydi. Fitratning fikricha, o‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida uchta adabiy maktab faoliyat ko‘rsatgan bo‘lib, ulardan birinchisi Ahmad Yassaviy, ikkinchisi Alisher Navoiy va uchinchisi Amir Umarxon adabiy maktablari edi. Yassaviy maktabining narigi maktablardan eng asosiy farqi uning xonaqoh, ya‘ni ibodat adabiyoti bo‘lganligidir. Fitrat Yassaviy izdoshlari haqida gapirar ekan, bir o‘rinda negadir ularning asarlari bugun “maydonda qolmag‘on” deya xulosa chiqaradi. Vaholangki, bugungi tekshirishlar shuni ko‘rsatmoqdaki, Yassaviy maktabiga mansub

ko'plab izdoshlarning ijod namunalari jahon kitob xazinalarida, shuningdek, mamlakatimiz kutubxonalarida ham mavjud. "Devoni hikmat" to'plamlarida Ahmad Yassaviy hikmatlari bilan bir qatorda o'nlab izdoshlarining she'rlari ham o'rin olgan. Turli to'plam, bayoz va majmualarida Yassaviy izdoshlarining diniy- didaktik mazmundagi ko'plab she'riy qissa, hikoyat, doston, jangnoma, vafotnoma va me'rojnomalarni tez- tez uchratishimiz mumkin. Fitrat Yassaviy va yassaviylik mavzusidagi tadqiqotini yaratishga katta tayyorgarlik ko'rgan. "Devoni hikmat"ning qo'lyozma va toshbosma nusxalarini o'rganib chiqqan. Shulardan xulosa qilsak, Fitratning Yassaviy va yassaviylik maktabi shoirlariga doir mazkur maqolalari ulug' olimi tomonidan XX asr boshida yaratilgan ilk tadqiqot sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolishi shubhasiz.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Fitrat o'zining adabiyotshunoslik faoliyati davomida Sharq adabiyoti bo'yicha e'tiborga molik ishlarni amalga oshirgan, u qaysidir mavzuning ilk tadqiqotchisi o'laroq o'zidan keyingi tadqiqotlarga zamin yaratgan bo'lsa (masalan, "Navoiyning forsiy shoirligi ham uning forsiy devoni to'g'risida" maqolasi e'lon qilinganidan keyin 1926-yilda Bokuda "Navoiy" nomli maqolalar to'plami chop etilgan bo'lib, undan Ismoil Hikmat, Cho'ponzoda, Mirza Muhsin Ibrohimiy kabilarning tadqiqotlari ham o'rin olgan edi, 1928-yilda esa Leningradda "Mir Alisher" nomli kitob bosilgan), qaysidir mavzuda zamondosh olimlarning tadqiqotlaridagi xato va kamchiliklarni tuzatishga harakat qilgan, qaysidir maqolasi bilan keyingi kattaroq ishlari- kitob yoki qo'llanmalar uchun zamin yaratgan bo'lsa, qaysidir tekshirishi bilan adabiyot tarixiga xato ma'lumotlar kiritilishining oldini olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Болтабоев Х. XX аср бошлари адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. Тошкент: 1996.
2. Фитрат А. Танланган асарлар: 5 томлик.- Тошкент: Маънавият, 2000.- Т.2.- 205 б.
3. Фитрат А. Танланган асарлар: 5 томлик. - Тошкент: Маънавият, 2000.- Т. 4.- 334 б.
4. Жўрақулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати.- Тошкент: ТошДУ.
5. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари.- Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
6. Раҳмонов Н. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. ИИ жилд.- Тошкент: Фан, 2007.
7. Турдиев Ш., Қориев Б. Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги библиографияси. - Тошкент: Фан, 1967.
8. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Аlisher Navoiy davri). - Тошкент: Академнашр, 2013.